

Άλκης Ρήγος

Ο ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΙΧΑΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΚΗΝΗΣ ΚΑΙ Ο Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ*

Πενήντα χρόνια από το θάνατό του, εφέτος, και τη μορφή αυτού του ανιδιοτελή μαχητή και πρωτοπόρου «εις τούς αιώνας διά τήν κοινωνικὴν ἀνανεώσιν»¹ —όπως τον νεκρολογεί ο συντηρητικός ιστορικός της περιόδου— περνά σχεδόν απαρατήρητη από τη σύγχρονη πολιτική σκηνή² και σκέψη.

Μια έκθεση, κάπου στα βόρεια προάστεια της πρωτεύουσας³, και τούτο εδώ το συνέδριο —αν δεν κάνω λάθος— οι μόνες αναφορές στον αρχάδα πολιτικό από το Λεβίδι Μαντινείας, που για μια ολόκληρη 30ετία στάθηκε στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής του κοινωνικού μας σχηματισμού. Και όχι μόνο αυτό αλλά, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε με αυτήν την εισήγηση, η πολιτική σκέψη και δράση του αποκτούν σήμερα μια ιδιαίτερη επικαιρότητα.

Τουλάχιστον για όσους —όπως εκείνος— εξακολουθούν να πιστεύουν ότι «[...] ὁ ἐργατικὸς ἀγὼν εἶναι διὰ τὴν Δημοκρατίαν ἢ φωνὴ τῆς συνειδήσεως ἢ ὁποία ὑπεθυμίζει διαρκῶς, πόσον ἀτελής εἶναι ἡ Δημοκρατία, ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται ἀδιάκοπος προσπάθεια... πρὸς σύμπτωσιν πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου»⁴. Που συνειδητοποιούν —όπως εκείνος— ότι «ἡ δημοκρατικὴ ἰδέα δὲν ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη τέρμα»⁵· ότι η πολιτικὴ δημοκρατία και οι ἀρρηκτα δεμένες μαζί της ελευθερίες μόνο με τη διαλεκτικὴ σύνδεσή τους με την πιο

* Στη δομή του κειμένου διατηρήσαμε την αμεσότητα του προφορικοῦ λόγου της ανακοίνωσης.

1. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, «Ἰκάρος», Αθήνα 21974, τ. Β', σ. 440.

2. Για την έννοια της «πολιτικῆς σκηνῆς» ως του «τόπου όπου μπορούμε να επιστημονοῦμε μια σειρά μεταθέσεων ἀνάμεσα στα πολιτικὰ συμφέροντα και την ταξικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ ἀπὸ τη μια και ἀνάμεσα στα πολιτικὰ συμφέροντα και τα κόμματα που εκπροσωποῦν τις τάξεις ἀπὸ την ἄλλη», βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτικὴ ἐξουσία και κοινωνικὲς τάξεις*, μτφρ. Κ. Φιλίνη, «Θεμέλιο», Αθήνα 1975, τ. Β', σ. 100.

3. Πρόκειται για μια αξιόλογη και ευγενικὴ προσφορά, που οργάνωσε η Αγροτικὴ Τράπεζα στην Εκάλη, μεταξύ 18.9 και 18.10.1986· βλ. και ειδικὴ ἔκδοση του Μορφωτικοῦ Ἰνστιτούτου της Αγροτικῆς Τράπεζας: *Αναφορὰ στὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου*, σύνταξη και ἐπιμέλεια Ελ. Σμαραγδῆ, Αθήνα 1986.

4. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, Πρόλογος Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ἐπιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, Αθήνα 1957, σ. 528.

5. Στο ἴδιο, σ. 656.

πλατιά, ουσιαστική και συνεχώς διευρυνόμενη κοινωνική δημοκρατία αποκτούν βιωσιμότητα και σταθερότητα.

Διαλεκτική σύνδεση, στην οποία και για την οποία ανάλωσε την πολιτική του ζωή ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, και που η κατάκτησή της αποτελεί όχι μόνο ζητούμενη ακόμη και σήμερα απαίτηση των καιρών αλλά και ιστορική πρόκληση, πάνω στην οποία θα κριθεί τελικά η σταθερότητα και το μέλλον της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που ζούμε. Όπως κρίθηκε άλλωστε και η βιωσιμότητα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου, η οποία οδηγήθηκε στην άρνηση της δημοκρατικής αρχής και στην εγκαθίδρυση «ενός καπιταλιστικού κράτους εκτάκτου ανάγκης»⁶.

Γιατί, όπως έγραφε χαρακτηριστικά από τότε μια άλλη διεισδυτική, επισημονικά και πολιτικά, μορφή, ο Αλέξανδρος Σβώλος —του οποίου τα 30 χρόνια απο το θάνατό του συμπληρώθηκαν επίσης εφέτος⁷ και πέρασαν ακόμη πιο απαρατήρητα απ' ό,τι του Παπαναστασίου— «[...] άσχετως πρὸς τὴν ἀνεπάρκειαν καὶ τὰς ἐσωτερικὰς ἀντινομίας τῆς δημοκρατίας, ὡς τύπου πολιτεύματος, δὲν θὰ πταίουν αἱ διατάξεις τοῦ Συντάγματος, ἂν ἡ ἐξέλιξις τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς καταστῇ ἀντιδημοκρατικὴ. Τοιαύτη ἀπειλὴ θὰ αἰωρεῖται ἐκ λόγων καθαρῶς κοινωνικῶν πάντοτε, ὑπὲρ τὴν δημοκρατίαν τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καὶ ὑπὲρ πᾶσαν δημοκρατίαν»⁸.

Όσο τουλάχιστον αυτή δεν θα αίρει τη βασική και θεσμοθετημένη αντίφαση - κατεύθυνση που εμπεριέχει κάθε αστικό κράτος, ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα των μέσων παραγωγής και στις ατομικές μορφές ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος που παράγεται.

Αντίφαση που στο πολιτικό πεδίο οδηγεί σε μία επίσης βασική όσο και άλυτη αντινομία μεταξύ της οικονομικοκοινωνικής εξουσίας, της αστικής κυριαρχίας και της επαγγελίας της δημοκρατικής αρχής της ισότητας και ελευθερίας όλων των πολιτών, χωρίς ταξικές διακρίσεις.

Μία που η δημοκρατική αρχή ως διαλεκτική ενότητα του γενικού και του μερικού κατά τον Μαρξ... πρέπει να μπορεί να οδηγεί στην άρση της αντίθεσης μεταξύ πολιτικής και ιδιωτικής κοινωνίας. Και στο σημείο ακριβώς αυτό προβάλλει η αντίφαση ανάμεσα στη δημοκρατική αρχή και την αστική

6. Για τη φύση του καπιταλιστικού κράτους εκτάκτου ανάγκης, βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία. Η Κομμουνιστική Διεθνής αντιμέτωπη στο Φασισμό*, «Ολκός», Αθήνα 1975, σ. 429 κ.ε. Επίσης Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Πρόλογος Α. Μάνεση, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 101.

7. Ο Αλέξανδρος Σβώλος πέθανε στις 24.2.1956.

8. Α. Σβώλος, *Το Νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, σ. 37.

κυριαρχία, ανάμεσα στη δημοκρατική αρχή και στη δικτατορική εκτροπή⁹. Αντίφαση που γίνεται εντονότερη στον κοινωνικό μας σχηματισμό, λόγω του ειδικού και υπερπροσδιοριστικού ρόλου του νεοελληνικού κράτους¹⁰. Ρόλου που μετατρέπει το κράτος στην κατεξοχήν κοινωνική μηχανή—όπως θά 'λεγε και ο Αντόνιο Γκράμσι¹¹— του κοινωνικού γίγνεσθαι. Στον κατεξοχήν τόπο διεξαγωγής της ταξικής πάλης. Στον οποίο μπορούμε να επισημάνουμε μια σειρά συνεχείς μεταθέσεις, ανάμεσα στην ταξική πολιτική πρακτική και τα πολιτικά μορφώματα που προσδιορίζουν τόσο τα όρια όσο και τις διαστάσεις της πολιτικής σκηνής και του όλου πολιτικού γίγνεσθαι¹².

Όρια και διαστάσεις μιας ασφυκτικά συντηρητικής και αυταρχικής πολιτικής σκηνής και ενός ειδικού τύπου πολιτικής δράσης και συμμετοχής—κυρίαρχου μέχρι τις μέρες μας— που παίρνει τις πιο αντιφατικές μορφές μιας τυποποιημένης και φαινομενικά έντονης «υπερπολιτικοποίησης», στην ουσία αποπολιτικοποίησης, με χρήση μεγάλων λέξεων-εννοιών και επαναστατικής ρητορείας, χωρίς κανένα πρακτικό αντίκρισμα, συνέχεια και συνέπεια¹³. Μιας πρόωρα θεσμικά ανεπτυγμένης αστικής πολιτικής σκηνής, που επιτρέπει την αναγωγή της πολιτικής δράσης σε διαδικασία ανάδειξης κάποιων προσωπικοτήτων, ξεκομμένων από το κοινωνικό γίγνεσθαι, με έντονο πατερναλιστικό και φορμαλιστικό χαρακτήρα¹⁴. Χωρίς κανένα σεβασμό του πολιτικού συστήματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς και των θεσμών και ελευθεριών που καθιερώνει, την χωρίς κανένα πολιτικό κόστος αλλαγή θέσεων από τις πιο ριζοσπαστικές δημοκρατικές, στην εξύμνηση των πιο σοβινιστικών, δικτατορικών λύσεων και στρατοκρατικών προτύπων. Αποκορύφωμα αυτού του ειδικού τύπου πολιτικής, η στάση και δράση του Ε. Βενιζέλου, που συμπυκνώνεται στη διαπίστωσή του—δόγμα από τότε όλων των διαχειριστών της κυβερνητικής μας μηχανής— «Εκείνα τὰ ὁποῖα εἴπομεν χθὲς ἦσαν διὰ τὰ

9. Α. Μάνεσης, Πρόλογος στο Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία...*, ὁ.π., σ. 13.

10. Για τον ειδικό αυτό ρόλο του νεοελληνικού κράτους, βλ. εκτός των άλλων Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981· επίσης Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.

11. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1975, σ. 15.

12. Αναλυτικά στο Α. Ρήγος, *Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής στη Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924 - 1935*, Αθήνα 1987, ιδιαίτερα σ. 376 κ.ε.

13. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάφηση και αναπαραγωγή. Ο οικονομικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Πρόλογος Ν. Σβορώνου, «Θεμέλιο», Αθήνα 1977, σ. 224 και Α. Ρήγος, *Κοινωνικές...*, ὁ.π. σ. 236 και 378 κ.ε.

14. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία-Οφει: υπανάπτυξης*, μτφρ. Τ. Μαστροράκη, «Εξάντας», Αθήνα 1978, σ. 303 κ.ε.

ἐλθωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια λέγομεν σήμερον εἶναι διὰ τὴν μείνωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν»¹⁵.

Κι ας αναρωτιέται ο Α. Παπαναστασίου: «Πῶς θὰ ἔχη εἰς τὸ μέλλον ὁ λαὸς ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς λόγους τῶν πολιτικῶν του ἡγετῶν, ὅταν τοὺς βλέπῃ τὴν μίαν ἡμέραν νὰ κόπτωνται διὰ μίαν ἰδέαν, νὰ προκαλοῦν ἐπαναστάσεις καὶ αἱματοχυσίαν δι' αὐτήν, καὶ τὴν ἄλλην ἡμέραν νὰ τὴν ἐγκαταλείπουν καὶ νὰ γίνωνται θιασῶται τῆς ἀντιθέτου ἰδέας; Πῶς νὰ μὴν περρακινήθῃ τοιοῦτο-τρόπως κάθε πολίτης εἰς τὸ νὰ προσπαθῇ, ὅπως ἐκανοποιῇ μόνον τὰς ἀτομικὰς του δικαίας ἢ καὶ ἀδίκους ἀξιώσεις, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὰ γενικώτερα συμφέροντα τῆς πατρίδος του; Καὶ πῶς ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἡμπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ κάπως ἐκανοποιητικῶς τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα...; Καὶ τί νόημα ἔχουν εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν αἱ ἐκλογαὶ καὶ ἡ Βουλὴ καὶ ἡ Ἐλευθεροτυπία;»¹⁶.

Μέσα σ' αὐτὸ το πλαίσιο, ἡ πολιτικὴ πάλη των κυρίαρχων μερίδων τῆς αστικῆς τάξης ἀφορὰ τελικὰ τὴ διαχείριση τῆς τόσο σημαντικῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ διεξάγεται με ὅρους συντήρησης τοῦ status quo, οἱ οἱποῖο δρουν παράλληλα καὶ ὡς μηχανισμοὶ αποπροσανατολισμοῦ καὶ «μετάθεσης» των ταξικῶν συνειδητοποιήσεων. Δημιουργώντας τὴν κυρίαρχη καὶ στis μέρες μας ἐντύπωση ὅτι ἡ πολιτικὴ ὡς πράξις ἐξαντλεῖται στὴν ἐκανοποίηση προσωπικῶν ἢ συντεχνιακῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἀνταγωνισμῶν τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ: Διαμορφώνοντας στὴ σφαῖρα τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ γίνεσθαι ἓναν εἰδικὸ τύπο φαινομένων, που συνδέονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ με τὴν «πολιτικὴ κοινωνία» καὶ ὄχι τὴν «κοινωνία των πολιτῶν»¹⁷.

Γύρω ἀπ' αὐτὴν τὴν πολιτικὴ κοινωνία, δηλαδὴ τὸ κράτος —συνεχῶς διευρυνόμενον καὶ «αὐτονομούμενο» ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι—καὶ τοὺς θεσμοὺς του, ἔντονα καὶ πρῶιμα αστικούς, «εἰσαγόμενους», μὴ σταθεροὺς, οὔτε καὶ ἰδεολογικά σεβαστοὺς, διεξάγεται ἡ πολιτικὴ πάλη ἀπλὰ καὶ μόνο ὡς πάλη διαχείρισης τοῦ κράτους προσδιορίζοντας τὰ ἀσφυκτικὰ ὅρια τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.

Τὸ γεγονὸς προφανῶς καὶ δὲν οφείλεται σε κάποια νεοελληνικὴ φυλετικὴ

15. Τὸ αξίωμα διατύπωσε ὁ Ε. Βενιζέλος κιόλας στα 1910, καὶ τὸ ἀκολούθησε σταθερὰ σὲ ὅλη τοῦ τὴν πολιτικὴ ζωὴ· βλ. Κ. Χαϊρόπουλος, ἀρθρο στὴν εφ. *Πρωτὰ*, Μάρτιος 1926.

16. Ἀρχεῖο Παπαναστασίου, Φάκελος 1, α) Ἐπιστολαί, στὸ Π. Πετρίδης, *Πολιτικὲς δυνάμεις καὶ συνταγματικοὶ θεσμοὶ στὴ νεώτερη Ελλάδα, 1844-1936*, «Σάκκουλας», Θεσσαλονίκη 1984, σ. 206.

17. Α. Gramsci, *Οἱ διαρροῦμενοι* (εἰσαγωγή Α. Γκρούπι, μτφρ.-εἰσαγ. σχολ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος), «Στοχαστής», Ἀθήνα 1972, σ. 62 καὶ Κ. Τσωναλάς, *Εξάρτηση...*, ὁ.π., σ. 215.

ιδιαιτερότητα, αλλά έρχεται ως συνέπεια του τρόπου συγκρότησης του κοινωνικού μας σχηματισμού από τα χρόνια της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των ιδιότυπων μορφών δόμησης και ταξικής συνειδητοποίησης των κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και κατηγοριών¹⁸.

Με μεταπρακτικής λειτουργίας και λογικής μεγαλοαστικά στρώματα του παροικιακού κεφαλαίου και των εφοπλιστών, τα οποία αναπτύσσονται χωρίς καμία κοινωνική σύγκρουση με την ανύπαρκτη άλλωστε ελληνική φεουδαρχία.

Με οικοδόμηση πόλεων στο νέο κράτος ως κέντρων παροχής υπηρεσιών και όχι παραγωγικών εργασιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικροαστικών στρωμάτων, που —με χώρο καταγωγής το χωριό και όνειρο εξέλιξης τον μεταπράτη αστό της διασποράς— συνωθούνται σ' αυτές αποκτώντας σύντομα μια ποσοτική και στη συνέχεια ποιοτική κυριαρχία, που σφραγίζει και προσδιορίζει αυτόν τον ειδικό τύπο πολιτικής δράσης που προαναφέραμε.

Με απομονωμένα μεταξύ τους, συντηρητικά από τη φύση τους και μικροϊδιοκτητικά στο όραμα αγροτικά στρώματα, δεμένα λόγω τρόπου ή ελπίδας απόκτησης της ιδιοκτησίας τους, αλλά και ταυτόχρονης υπερχρέωσής τους, με το κράτος και τους πιστωτικούς του μηχανισμούς. Στρώματα που, για τη μικροαστική ανέλιξη των νέων βλασταριών τους, δρουν ως σταθερά δίκτυα εκλογικής πελατείας των παραδοσιακών τοπικών «πολιτικών τζακιών».

Με εργατικά στρώματα σχεδόν ανύπαρκτα μέχρι τη δεκαετία του 1910, που η από τα πάνω και μέσω του κράτους δημιουργία όρων ύπαρξής τους, και η από τα έξω όρων συνειδητοποίησής τους εντείνει την ιδιότυπη και αρνητικής μορφής ταξική τους συνειδητότητα, η οποία και γεννιέται ταυτόχρονα με την αντίστοιχη ταξική συνειδητότητα των αστών, όταν και οι δύο, για πρώτη φορά μετά την καταστροφή του '22, καλούνται να δράσουν και να αναπτυχθούν μέσα στα πλαίσια μιας —για πρώτη φορά επίσης— προσδιορισμένης χωρικά, άρα και περιορισμένης εθνικής αγοράς. Αγοράς στην οποία συρρέουν τεράστια ποσά κεφαλαίων, μέσω κρατικών δανείων και πάμφθυνα εργατικά χέρια, λόγω των πάνων από ενάμισι εκατομμύριο προλεταριοποιημένων οικονομικά αλλά κυρίως μικροαστικών αντιλήψεων προσφύγων· σε συνθήκες ανάπτυξης και δυναμικής κυριαρχίας μέσα σ' αυτό το πλέγμα εξέλιξεων, για πρώτη φορά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Κ.Τ.Π.) στον κοινωνικό μας σχηματισμό¹⁹. Όλα αυτά —που αναγκαστικά αναφέραμε σχηματικά— συνθέτουν τόσο την ιδιότυπη εξέλιξη του όλου κοινωνικού μας σχηματισμού όσο και την ιδιότυπη πολιτική σκηνή που του αντιστοιχεί, από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '30.

18. Για μια αναλυτική ανάπτυξη και τεκμηρίωση όλων αυτών, βλ. Α. Ρήγος, *Κοινωνικές...*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 162 κ.ε.

19. Στο ίδιο, σ. 135 κ.ε.

Μιας ολόκληρης δηλαδή τριακονταετίας μέσα στην οποία εκτείνεται η πολιτική δράση του ακράδα πολιτικού και διανοούμενου, από την Άνοιξη του 1908 που πρωτοεμφανίζεται σ' αυτήν²⁰ μέχρι και το θάνατό του στις 17 του Νοέμβρη 1936. Μιας τριακονταετίας στη διάρκεια της οποίας συντελούνται κοσμοϊστορικά γεγονότα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές επίπεδο. Γεγονότα που ανατρέπουν ριζικά όλα τα μεγέθη —οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, πολιτιστικά, πολιτικά— της πραγματικότητας του κόσμου, δημιουργώντας έντονες ανακατατάξεις και αποκρυσταλλώσεις. Μια τριακονταετία μέσα στην οποία ο νεοελληνικός κρατικός σχηματισμός από τα σύνορα της Μελούνας φτάνει στο ζενίθ των μεγαλοϊδεαλιστικών επιδιώξεών του, εγκαθιδρύοντας με τη Συνθήκη τῶν Σεβρών την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, για να κατακυληήσει αμέσως μετά στο ναδίρ της ύπαρξής του με τη Μικρασιατική Καταστροφή, οριστικοποιώντας τελικά τα κρατικά του όρια. Όρια που για πρώτη φορά στην τρισηχιδόχρονη ιστορία μας ταυτίζονται με τα όρια του κοινωνικού σχηματισμού²¹.

Πάνω σ' αυτή λοιπόν την πολιτική σκηνή δρα και αναπτύσσεται ο επίσης ιδιότυπος, «μεταρρυθμιστικός και κρατικιστικά προσανατολισμένος σοσιαλισμός» του Αλέξανδρου Παπαναστασίου²².

Λειτουργώντας ως προς τις εξελίξεις μετά το μικροαστικό ξέσπασμα του 1909 και την προσπάθειά του να του δώσει εκ των υστέρων περιεχόμενο —με το Υπόμνημά του προς την ηγεσία του Στρατιωτικού Συνδέσμου για το «Τί πρέπει νά γίνη»²³— ως «ατμομηχανή»²⁴, σύμφωνα με την κλασική έκφραση του Ε. Βενιζέλου, για τις νέες κυρίαρχες αστικές μερίδες, που για πρώτη φορά άμεσα και, παραμερίζοντας τα ολιγαρχικά «πολιτικά τζάκια», αναλαμβάνουν

20. Με το άρθρο «Η Ελευθερία του λόγου», στην εβδ. εφ. *Δικαιοσύνη*, φ. 24.5.1908, που γράφτηκε με αφορμή την κλήση σε απολογία από τον τότε υπουργό Παιδείας Α. Στεφανόπουλο (κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη) του Κωστή Παλαμά, γενικού γραμματέα του «Αθήνησι» Πανεπιστημίου, επειδή έγραφε στη δημοτική. Το άρθρο συνυπέγραψαν οι Α. Δελμούζος, Α. Μυλωνάς και Κ. Τριανταφυλλόπουλος.

21. Για τις συνέπειες αυτού του σημαντικού γεγονότος, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 56-57· επίσης Γ. Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974 (α' εκδ. 1930), σ. 28, καθώς και Α. Ρήγος, ό.π., σ. 9 κ.ε. και 21 κ.ε.

22. Για τις καταβολές των ιδιότυπων σοσιαλιστικών ιδεών του Α. Παπαναστασίου, βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Πρόλογος στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, ό.π., και Α. Ρήγος, «Παπαναστασίου και Αριστερά», Εισήγηση σε συνέδριο που οργάνωσε ο Τομέας Πολιτικής Ιστορίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 21-23.4.1983 (υπό έκδοση).

23. Βλ. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, ό.π., σ. 45 κ.ε.

24. Στο ίδιο, σ. 583.

τη διαχείριση του κρατικού μηχανήματος, μέσω του κόμματος των Φιλελευθέρων και στην προσπάθεια που καταβάλλουν για αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους, χωρίς όμως να συνειδητοποιεί τη διπλή αντίφαση κάθε αστικής δημοκρατικής διαχείρισης που προαναφέραμε. Αντίφαση την οποία τόσο ανάγλυφα πιστοποιεί από τότε το αιρετικό για το Κομμουνιστικό Κόμμα, μα βαθιά—ίσως γι' αυτό—μαρξιστικό μυαλό του Σεραφείμ Μάξιμου, όταν γράφει: «'Από τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ Γουδί, βγήχανε δυὸ κινήσεις, πού πολλές φορές ἐκδηλώνονται σ' ἓνα καὶ τὸ ἴδιο πρόσωπο: ἡ νεώτερη ἐλληνικὴ δημοκρατία καὶ ἡ δικτατορία. [...] 'Ο Βενιζέλος καὶ ὁ Πάγκαλος ἔχουν ἕμεση τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ ἐκείνο κίνημα»²⁵.

Όσο προχωρεί η δεκαετία του 1910, η διπλή αυτή κατεύθυνση γίνεται εμφανέστερη, για να γίνει πιο άμεσα ορατή η καθημερινή όσο και άλυτη πια πραγματικότητα της πολιτικής σκηνής μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Αντίφαση που έρχεται να εντείνει ο Εθνικός Διχασμός, αυτό το βαθύ και καταστροφικό ενδοαστικό χάσμα, που δρα αποπροσανατολιστικά ως προς τους πολίτες-παραγωγούς της πατρίδας μας. Μεγευνθύνοντας όλα τα αρνητικά στοιχεία της πολιτικής σκηνής, οδηγώντας σε μια διχαστική έξαρση και μεσσιανική κατάσταση, την οποία καλλιεργούν και οι δύο αστικοί πολιτικοί κόσμοι που οικοδομούνται έκτοτε πάνω σ' αυτήν. Προσωποποίησή της ο «πατέρας της φυλής» Βενιζέλος και ο «ανίκητος κουμπάρος στρατηλάτης» Κωνσταντίνος.

Απέναντι στον πρώτο διχασμό της δεκαετίας του '10 ο Παπαναστασίου και οι Κοινωνιολόγοι, ορθά εκτιμώντας την κατάσταση, τάσσονται με όλες τους τις δυνάμεις στο πλευρό του αστικού εκσυγχρονισμού.

Αντίθετα, καταγγέλλουν την τεχνητή αναζωπύρωση του Διχασμού, που επιχειρεί ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος προς το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα ως προσπάθεια όχι πια αστικής ηγεμονίας αλλά διατήρησης του συνσπισμού εξουσίας, με τα κλονιζόμενα οικονομικά και κενά ιδεολογικά μικροαστικά στρώματα²⁶, που στηρίζουν την αστική κυριαρχία βασιζόμενα σε μία «ιδεολογική αυταπάτη»²⁷, ιδεολογική αυταπάτη που όχι μόνο λείπει, μετά το κενό που έφερε η Μικρασιατική Καταστροφή στον ιδεολογικό τομέα, αλλά που η απουσία της γίνεται εντονότερη λόγω της δραστηκής μείωσης του εισοδήματος μεγάλων τμημάτων αυτών των στρωμάτων, όπως και μεγάλων τμημάτων μικροϊδιοκτητών αγροτών, ως επίπτωση της επικράτησης του Κ.Τ.Π. Πρόκειται λοιπόν για συνειδητή πολιτική προσπάθεια (του Βενιζέλου) έγκαιρης κάλυψης του ιδεολογικού κενού που φέρνει η ανυπαρξία θετικού συνεκτι-

25. Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία, «Στοχαστής»*, Αθήνα 1975 (α' έκδ. Θεσσαλονίκη 1930), σ. 32.

26. Βλ. Α. Ρήγος, *Κοινωνικές ...*, ό.π., σ. 390 κ.ε.

27. Βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Β', σ. 91.

κού αστικού πολιτικού μύθου. Παράλληλα με την «εφεύρεση» ενός «εσωτερικού εχθρού»²⁸, ικανού να διατηρήσει τη συνοχή της αστικής διαχείρισης του κρατικού μηχανήματος, προφανώς υπό το κόμμα των Φιλελευθέρων και τον αρχηγό του, τον μόνο αστό πολιτικό ηγέτη που είναι σε θέση να αντιμετωπίσει «[...] τον ταξικό εχθρό που γίνεται πολιτικός αντίπαλος. [...] Γιατί αυτός είναι ο "εσωτερικός εχθρός" [...] εχθρός ιδεολογικός και πολιτικός, που δεν χρειάζεται άλλωστε να υπάρχει ως άμεση απειλή, απλά τεκμαίρεται, ως "δυνάμει" ικανός να διαπράξει ίσως κάποτε αξιόποινες πράξεις, ωθούμενος από τις πολιτικές του ιδέες»²⁹.

Πρόκειται για μια διπλή προσπάθεια, που επειδή ακριβώς απευθύνεται κυρίως στην ιδεολογική συγκράτηση των ασταθών μικροαστικών στρωμάτων, σ' ένα σημαντικό για τον ιδιότυπο νεοελληνικό καπιταλισμό σταυροδρόμι, υπερβαίνει κατά πολύ την απλή προσωποποίηση των θεσμών και της πολιτικής δράσης, προχωρώντας σ' ένα μεσοσιανικό φαινόμενο, πρωτόγνωρο ακόμη τότε για την ελληνική πολιτική σκηνή³⁰, με άμεσο επακόλουθο την ταύτιση κράτους-κυβέρνησης-κυβερνήτη-κοινωνικού καθεστώτος, που οδηγεί στην παραπέρα «αυτονόμηση» του πολιτικού από το κοινωνικό γίγνεσθαι. Η αντίφαση είναι καταφανής. Τη στιγμή της αντικειμενικής απαρχής, αποπροσωποποίησης των οικονομικοκοινωνικών σχέσεων παραγωγής³¹, η αστική τάξη, και μάλιστα το πιο συνειδητοποιημένο ταξικά κομμάτι της, καταφεύγει στη μεγαλύτερη προσωποποίηση που γνώρισε η πολιτική μας ζωή.

Ο Παπαναστασίου αντιτάσσεται μ' όλες του τις δυνάμεις σ' αυτή την πορεία. Παραμένει πιστός στον εξελικτικό—μέσω του κράτους—σοσιαλισμό του, σταθερός και απαρασάλευτος αντίπαλος της «επιδημίας δικτατορικών τάσεων»³² που κατακλύζουν την πολιτική σκηνή ως αποτέλεσμα του διχαστικού της χαρακτήρα και της διπλής αντίφασής της.

«Η διαφωνία μας είναι ριζική», θα γράψει σε ανοικτή επιστολή του προς τον Ε. Βενιζέλο στις 14.8.1932, όταν εκείνος οδεύει ανοικτά πια προς άρση

28. Για την έννοια του «εσωτερικού εχθρού» βλ. εκτός άλλων τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του Α. Μάνεση, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», άρθρο σε π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8, Αθήνα, Ιούλιος 1980, σ. 20-35.

29. Στο ίδιο, σ. 24.

30. Χαρακτηριστικό δείγμα—και λογοτεχνικά ανυπέρβλητο του μεσοσιανικού αυτού φαινομένου γύρω από τον Ε. Βενιζέλο—μας δίνει ο Γ. Θεοδοκάς στην *Αγωγή του*, στο κεφ. VII του Β' μέρους, σ. 107 κ.ε. Επίσης ο Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο...*, ό.π., σ. 147.

31. Βλ. Σ. Μάξιμος, ό.π., σ. 147 και Α. Ρήγος, *Κοινωνικές...*, ό.π., 387 κ.ε.

32. Βλ. χαρακτηριστικό άρθρο του με αυτόν ακριβώς τον τίτλο σε εφ. *Δημοκρατικός Αγών*, φ. 12.5.1934: περιέχεται στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, ό.π., σ. 784-787.

των άλυτων αδιεξόδων μέσα από τη δικτατορική εκτροπή³³. «Διὰ τὴν σᾶς τὴν εἴπω καθαρὰ καὶ ἑξάστερα, συνίσταται εἰς τοῦτο: ὅτι σεῖς θέλετε τὴν Δημοκρατίαν Βενιζελικήν καὶ ὡς τοιαύτην μόνον τὴν συμπαθεῖτε. Δημοκρατικὸς ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως, οὐδέποτε ὑπῆρξατε εἰς τὸ παρελθόν, οὔτε τώρα εἴσθε. Μεταχειρίζεσθε ἀπλῶς τοὺς ὅρους Δημοκρατία καὶ δημοκρατικός»³⁴.

Ταυτόχρονα, ἀπέναντι στις νέες κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, που οι δυνάμεις ενός επαναστατικού ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμοῦ—έστω και σε σπαργανώδη πρώτη μορφή—δημιουργοῦν, δίνοντας για πρώτη φορά ἓνα ταξικό περιεχόμενο στην πολιτική σκηνή, ο Παπαναστασίου και το κόμμα του, η Δημοκρατική Ένωση³⁵—αργότερα Αγροτοεργατικό Κόμμα—δεν θα διστάσουν να αποκαλύψουν την ουσία των κοινωνικών απαιτήσεων για ὑπαρξή ταξικών κομμάτων, τονίζοντας: «Τὰ ἀστικά κόμματα ἔχουν συναισθήσιν ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν ὁποίων τὰ συμφέροντα θέτουν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ διὰ τοῦτο προσπαθοῦν νὰ συγκαλύψουν τὸν ταξικὸν τῶν χαρακτηῖρα, ἀποκηρύσσουν τὸν λεγόμενον ἀγῶνα τῶν τάξεων καὶ προσπαθοῦν μὲ συμβιβασμούς, μὲ μικρὰς παραχωρήσεις, νὰ κατακτήσουν ἢ νὰ διατηρήσουν τὴν εὐνοίαν τῶν ἄλλων τάξεων, τῶν πολυαριθμοτέρων. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει μὲ τὰ κόμματα ποὺ στηρίζονται εἰς τὰς πολυαριθμοτέρας τάξεις. Δι' αὐτὸ τὰ κόμματα αὐτά, καὶ διὰ τὴν ἀκρίβειαν τὰ ἐργατικά ἢ σοσιαλιστικά, ἐνεφανίσθησαν ἀπ' ἀρχῆς ἀπροκαλύπτως ὡς ταξικά κόμματα»³⁶.

Ενώ ταυτόχρονα οριοθετοῦνται αρνητικὰ ἀπέναντι στη ρωσική προλεταριακή Επανάσταση και τις αυταρχικές της εξελίξεις³⁷, αντιστρατευόμενα

33. Για μια αναλυτικότερη αναφορά στην πορεία αυταρχικοποίησης της σκέψης του Ε. Βενιζέλου, βλ. Σ. Στεφάνου, *Ελευθέριος Βενιζέλος - Πολιτικά Υποθήκαι*, Αθήνα, τ. Α' 1965, τ. Β' 1969. Αρχείο Π. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, επιμ. Π. Ζάννας, «Ερμής», Αθήνα 1979· επίσης Δ. Κ. Πολυχρονιάδης, *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του Πολιτεύματος*, Αθήνα 1935, και του ίδιου του Ε. Βενιζέλου, *Κίτρινο Τετράδιο. Ανέκδοτοι σκέψεις περί συντάξεως της πολιτικής*, επιμ. Ν. Τωμαδάκης, «Ελευθερίου», Αθήνα 1948.

34. Βλ. «Ανοικτή επιστολή προς τον κ. Βενιζέλον», 14.8.1932, σε Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, ό.π., σ. 723.

35. Για την ίδρυση και εξέλιξη της Δημοκρατικής Ένωσης και τη μετονομασία της σε Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα, στο Β' Συνέδριό της (Μάιος 1929) στη Θεσσαλονίκη, βλ. Γρ. Δαφνής, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα, 1821 - 1961*, «Γαλαξίας», Αθήνα 1961, σ. 137 κ.ε. και Α. Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία», στον συλλογικό τόμο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνικές και Πολιτικές Διατάξεις στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1977, σ. 201 κ.ε.

36. Βλ. «Τα κόμματα των τάξεων», συνέντευξη στην εφ. *Ελευθερος Άνθρωπος*, φ. 14.3.1931, και Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, σ. 695.

37. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, σ. 330, 339, 466 κ.ε., 490, 540, 593 κ.ε.

όμως και την ελληνική συμμετοχή στην εκστρατεία της Ουκρανίας³⁸.

Προσπαθούν να παραμείνουν στην αριστερά ως φορείς του κρατικού μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, μόνου ικανού —κατά τη γνώμη τους— να αποτρέψει τη δικτατορική εκτροπή, είτε της αστικής τάξης είτε του προλεταριάτου³⁹.

Παραμένουν σημαιοφόροι των δημοκρατικών ιδεωδών όχι μόνο σε πολιτικό αλλά και σε κοινωνικό, διαρθρωτικό επίπεδο, πιστεύοντας και διακηρύσσοντας ότι μόνο «με την Δημοκρατίαν αποδίδεται ή Έλλάς εις τούς "Ελληνας»⁴⁰, «διότι ήμεϊς αγωνισθέντες υπέρ της καθιερώσεως της δημοκρατίας, δέν απέβλέψαμεν μόνον εις την αντικατάστασιν του κληρονομικοῦ Ἀρχοντος διὰ τοῦ αἵρετοῦ τοιούτου, ἀλλ' ἀπεβλέψαμεν εις την οὐσίαν την πολιτικήν, ἀπὸ ἀπόψεως δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς»⁴¹.

Χτυπιέται ο Α. Παπαναστασίου και το κόμμα μέσα σ' αυτή την πολιτική σκηνή, όπως είναι φυσικό, και από τις δυο μεριές. Συμπλέκεται, για να επιβάλει τη Δημοκρατία, με τις άμετρες φιλοδοξίες των δυναμικών στοιχείων του σώματος των ριζοσπαστικοποιημένων μικροαστών αξιωματικών⁴². Απομονώνεται με τη γραμμή του «σοσιαλισμού», ολοένα και περισσότερο από την κομμουνιστική αριστερά⁴³, ολισθαίνει μέχρι την εισήγηση και ψήφιση του «Κατοχυρωτικού»⁴⁴ στα 1924, του πρόδρομου αυτού του Ιδιώνυμου. Δίνει κοινοβουλευτικό μανδύα στη δικτατορία του Πάγκαλου⁴⁵, μέσα βέβαια σ' ένα κλίμα αυταπατών, που φέρνει ακόμα και το ΚΚΕ να μιλά και να αναζητά «δημοκρατικούς αξιωματικούς» την ίδια περίοδο⁴⁶.

Ο Α. Παπαναστασίου, ο διανοητής, που διεκήρυττε ότι «κανείς νόμος και καμμία απαγόρευσις δέν δύνανται νά ἐμποδίσῃ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τοῦ νά ἐπιζητῇ,

38. Στο ίδιο.

39. Στο ίδιο, σ. 494, 512-523, 578-581, 589, 737, 738 κ.ε., 752 κ.ε. 781 κ.ε., 838, 841, 852 κ.ε., 859 κ.ε.

40. Βλ. Προγραμματικές δηλώσεις του Παπαναστασίου ως πρωθυπουργού στη Δ' Συντακτική Συνέλευση, στις 24.3.1924 στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, ό.π., σ. 381.

41. Στο ίδιο, σ. 759.

42. Για το ρόλο και τη φύση του Σώματος των Αξιωματικών, βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977, σ. 291 κ.ε.

43. Βλ. Γ. Κατσούλης, *Ιστορία του ΚΚΕ*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1976, τ. Β', Γ', και Δ'.

44. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, ό.π., σ. 398. Επίσης Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1983, σ. 71.

45. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι- Ἄρθρα*, ό.π., σ. 495.

46. Βλ. Α. Στίνας, *Αναμνήσεις*, τ. Α', «Βέργος», Αθήνα 1977, σ. 65 κ.ε., Α. Φλωυντζής, *Το φοιτητικό κίνημα, 1923 - 1928*, «Κέδρος», Αθήνα 1983, σ. 232.

τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ διδάσκη τὴν ἀλήθειαν. Αὐτὸ εἶναι ἐν προνόμιον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»⁴⁷. φτάνει νὰ δηλώνει ἐπίσημα ὅτι «Ὁ καλλίτερος τρόπος προστασίας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ θετικὴ μέριμνα ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ἀποκλεισμόν τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ τὴν Βουλὴν»⁴⁸.

Εἶναι «[...] ὁ βαθύτερα μεσοβέζικος, κίβδηλος καὶ συντηρητικὸς χαρακτήρας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ στὸ πολιτικὸ πεδίο, ποὺ ἐπηρέασε καὶ τοὺς πιδὼ «ριζοσπαστικούς» ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς δημοκρατίας. Οἱ κοινωνιολόγοι τοῦ 1910 σβήσανε τὸν μικροαστικὸ ριζοσπαστισμὸ τους καὶ γίνανε ἀπλῆς φραστικῆς ἀριστερὲς διακοσμήσεις τοῦ κόμματος τῆς δόλιας μεγαλομπουρζουαζίας»⁴⁹. γράφει ἐξηγώντας τὸ φαινόμενο ὁ Παντελὴς Πουλιόπουλος. αὐτὸ τὸ φωτεινὸ μυαλὸ ἐνὸς ἐγκεφαλικοῦ επαναστατισμοῦ τοῦ Μεσοπολέμου.

Εἶναι ὁμῶς ἔτσι; Αποτέλεσε τελικὰ ὁ Παπαναστασίου τὴν «αριστερά πτέρυγα τοῦ φιλελεύθερου κινήματος ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Βενιζέλου», ὅπως ἀποφαίνονται στις μέρες μας ὁ Νίκος Σβορώνος καὶ ὁ Ἀγγελὸς Ελεφάντης;⁵⁰

Νομίζω ὅτι ὁ πιο σύνθετος λόγος ἐνὸς ἄλλου σύγχρονου μελετητῆ, τοῦ Γιώργου Δερτιλή, ἀποδίδει σωστότερα τὴν πραγματικότητά ὅταν παρατηρεῖ: «Ὅσο γιὰ τοὺς κοινωνιολόγους, ποὺ ἦταν τὸ ἴδιο αὐτοὶ [ἐννοεῖ με τὴν πολιτικὴ ομάδα τῶν Ἰαπώνων] στὴν προέλευση, τὸ πολιτικὸ τοὺς πιστεύω, κράτησε τὴν μεσαία τάξη σὲ μιὰ πολὺ φυσικὴ κατάστασι. Ἦταν ἓνα μείγμα σοσιαλδημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ μαρξιστικῆς επιχειρηματολογίας καὶ συνεπέστατου ρεπουμπλικανισμοῦ. Μπόρεσαν ἔτσι νὰ ἐρμηνεύσουν μερικὰ ριζοσπαστικὰ στοιχεῖα στὸ στρατό, καθὼς καὶ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς λαϊκὲς ἐκδηλώσεις τοῦ 1909 [θα προσθέταμε καὶ τὸ ὅλο κίνημα γιὰ τὴν ἀπόδοσι «τῆς γῆς στοὺς καλλιεργητὲς τῆς»⁵¹]. Γέννημά τοὺς τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα [ἐννοεῖ τὴ Δημοκρατικὴ Ἑνωσι], ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο μετὰ τὸ 1922, πάντα σὰν ἓνα μεικτὸ κόμμα. Στὴν ἐνδιάμεση περίοδο τῆς βενιζελικῆς δόξας, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους, μαζί καὶ ὁ Παπαναστασίου σὰν ἡγετικὸ τοὺς στέλε-

47. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Ἀρθρα*, ὁ.π., σ. 531.

48. Εφ. Νέος Κόσμος, φ. 24.1.1935.

49. Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατικὴ ἢ Σοσιαλιστικὴ Επανάστασις στὴν Ελλάδα*, Αθήνα 1972 (α' ἐκδ. 1934), σ. 40.

50. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976, σ. 126-127· Α. Ελεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης Επανάστασις. ΚΚΕ καὶ Ἀστισμός στὸν Μεσοπόλεμο*, «Ὀλκός», Αθήνα 1976, σ. 82.

51. Γιὰ τοὺς αγῶνες τοῦ Παπαναστασίου ὑπὲρ τῶν κολίγων τῆς θεσσαλικῆς καὶ τῆς κρητικῆς πεδιάδας, βλ. διεισδυτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Τ. Βουρνά (Παρατηρητής), εφ. Αυγή, φ. 11.3.1979, σὲ ἀντίθεσι με τὴ γνώμη τοῦ Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ Αγροτικοῦ Κινήματος στὴν Ελλάδα*, «Μπουκουμάνης», Αθήνα 1973, σ. 125· βλ. τοῦ ἰδίου ὁρθότερη γνώμη στὴ σ. 168 κ.ε.

χος, σχημάτισαν την Αριστερά των Φιλελευθέρων. Αλλ' η πραγματική τους βάση φαίνεται καθαρά μόνο στις δύο επαναστατικές περιόδους 1909 και 1922. Τότε μ' όλη την αστική τους προέλευση έσμιξαν αρμονικά με την αθηναϊκή *sansculotterie*⁵².

Η άποψη αυτή νομίζω ότι ισχύει επεκτεινόμενη και για την επόμενη φάση της παρουσίας του Παπαναστασίου στην πολιτική κόνιστρα, και ιδιαίτερα για την ανώμαλη εποχή μετά το 1932.

Παρά τον εντεινόμενο αντικομμουνισμό του, αμοιβαίο άλλωστε με τον εντεινόμενο «σοσιαλφασισμό» που του προσάπτει το ΚΚΕ, κόμη και η Κομμουνιστική Διεθνής⁵³, μία σειρά πράξεις δείχνουν, νομίζω, τον Παπαναστασίου και το κόμμα του να εξακολουθούν — κόντρα στο ρεύμα — να παραμένουν σ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου πιστοί στον «μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό» ή — όπως τώρα πότε πότε και οι ίδιοι τον χαρακτηρίζουν — «συντηρητικό σοσιαλισμό»⁵⁴, προσπαθώντας να τον διαστέλουν από τον κομμουνισμό, στον οποίο βέβαια μ' αυτό τον τρόπο έμμεσα αναγνωρίζουν προοδευτικό χαρακτήρα.

Παρ' όλη την πολιτική συμπίεση από τον διχαστικό και μεσσιανικό χαρακτήρα της πολιτικής σκηνης και της εδραιωθείσας στον αριστερό χώρο κομμουνιστικής Αριστεράς, ο Παπαναστασίου παραμένει διεθνιστής⁵⁵. Αγωνίζεται ακατάπαυστα ενάντια στην αυταρχική εκτροπή από τη δημοκρατική αρχή. Αντιδρά βίαια στην ψήφιση του Ιδιώνυμου από την κυβέρνηση Βενιζέλου⁵⁶. Αντιστέκεται σε κάθε δίωξη εναντίον των κομμουνιστών, σε κάθε καταπάτηση των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών⁵⁷, όπως στη δίωξη εναντίον του Νίκου Καζαντζάκη και του Δημήτρη Γληνού για την πρόσκληση του συγγραφέα Παναίτ Ιστράτι, με τον οποίο και προκλητικά συναντιέται⁵⁸.

Σε μια πολιτική σκηνή που η σταθερότητα στους δημοκρατικούς θεσμούς και αρχές δεν έχει ιδιαίτερο πολιτικό αντίκρισμα, ενώ το διεθνές περιβάλλον κάθε άλλο παρά τις ευνοεί, ο Παπαναστασίου αγωνίζεται ακατάπαυστα για τη συνένωση των διαφόρων σοσιαλιστικών και αγροτικών κομματικών εκφράσεων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, αναγκαίο όρο άμυνας απέναντι στον επερχόμενο φασιστικό κίνδυνο⁵⁹, όχι βέβαια σε ένα θολό, ενιαίο και πολυσυλλε-

52. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909*, «Εξάντας», Αθήνα 1977, σ. 170.

53. ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Γ', Αθήνα 1966, σ. 295.

54. Βλ. δήλωσή του στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων* Θεσσαλονίκης, φ. 23.7.1928.

55. Βλ. χαρακτηριστικά τον εναρκτήριο λόγο του στο 27ο Συνέδριο Ειρήνης στο *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 7.10.29.

56. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, ό.π., σ. 584-594.

57. Στο *ίδιο*, σ. 762 κ.ε.

58. Στο *ίδιο*, σ. 540.

59. Στο *ίδιο*, σ. 725.

κτικό κομματικό σχηματισμό αλλά σε ένα μέτωπο προάσπισης της Δημοκρατίας. Προς αυτή την κατεύθυνση δεν θα διστάσει να αρθρογραφήσει και από τον *Ριζοσπάστη*⁶⁰ για την κοινή πορεία και με το ΚΚΕ, μετά την αλλαγή και της δικής του στάσης μπροστά στη φασιστική λαίλαπα που συγκλονίζει τον ευρωπαϊκό χώρο⁶¹.

Ο Α. Παπαναστασίου και το κόμμα του, παρά τη μικρή εκλογική του δύναμη, έχει λοιπόν μια ιδιαίτερα βαρύνουσα ιδεολογικοπολιτική σημασία, που, με τη γνώση του χιτς, αποκτά σε καιρούς όπως οι σημερινοί μια εκπλήσσουνσα επικαιρότητα:

Από την άρνηση αποτελεσματικότητας των αυτοδύναμων μονοκομματικών κυβερνήσεων: «Έτόνισα πολλάκις, ότι τοικῶται ὁμοιογενεῖς μεγάλοι πλειοψηφίαι, ἐὰν δὲν πρόκειται νὰ προβοῦν εἰς μεγάλας καὶ ριζικάς μεταρρυθμίσεις, εἶναι μᾶλλον βλαβεραί, διότι νοθεύουν τὸ πολίτευμα, διότι ἀπολήγουν εἰς κακὴν διαχείρισιν τῆς ἐξουσίας, διότι κατ' οὐσίαν προκαλοῦν καταδυνάστευσιν τοῦ ἀντιπάλου πολιτικοῦ κόσμου»⁶².

Από τον συνεχή αγώνα για την καθιέρωση ως πάγιου εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής⁶³, από τις απόψεις του για το χωρισμό Εκκλησίας και Κράτους και την πραγματική καθιέρωση της ανεξίθρησκείας⁶⁴, από την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως υποχρεωτικού⁶⁵, από την ευαισθησία για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων⁶⁶, από τους αγώνες για την ειρήνη και τη διαβαλκανική συνεννόηση και τη συνεργασία⁶⁷, μέχρι τη μέριμνά του για την παιδεία και τη σύγκρουσή του με τις τυπολατρικές αντιλήψεις για την ανάληψη πανεπιστημιακής θέσης⁶⁸,

60. Βλ. *Ριζοσπάστης*, φ. της 20.6.1935.

61. Και την αντίστοιχη απόφαση του 7ου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, βλ. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία...*, ό.π., σ. 236 κ.ε. και 324 κ.ε., επίσης Γ. Κατσούλης, *Ιστορία του ΚΚΕ*, τ. Δ', σ. 105 κ.ε.

62. Βλ. αγόρευσή του στη Βουλή στις 12.11.1932.

63. Βλ. ιδιαίτερα Α. Παπαναστασίου, *Δικτατορία, Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα*, «Μπάμπον», Αθήνα 1973.

64. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, ό.π., σ. 472.

65. Στο ίδιο, σ. 768 κ.ε.

66. Στο ίδιο, σ. 430, 479 κ.ε., 492, 514, 710.

67. Στο ίδιο, σ. 640 κ.ε., 668 κ.ε., 685, 716 κ.ε., 741 κ.ε.

68. Χαρακτηριστικά τόνιζε στη Δ' Συντακτική Συνέλευση, συνεδρίαση της 16.7.1924, στη συζήτηση για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: «Πρέπει [ο καθηγητής] να έχει μίαν επίδοσιν, τὴν ὁποίαν νὰ ἔχη ἀποδείξει διὰ πρωτοτύπων συγγραφῶν: ὅταν ὁ ὅρος αὐτὸς πληροῦται, εἶναι ἀστέιον νὰ ζητῇ τις διπλώματα, ὅπως εἶναι ἀστέιον νὰ γίνωνται καθηγηταὶ μόνον διότι ἔχουν διπλώματα...»: Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, ό.π.

καθώς και τις προτάσεις του για ριζική λύση του προβλήματος της αύξησης των ενοικίων⁶⁹.

Και το τελικό ερώτημα που προβάλλει είναι: Πόσοι άραγε από τους σημερινούς πολιτικούς μας σχηματισμούς μπορούν να αντέξουν την επικαιρότητα της σκέψης αυτού του ρεφορμιστή σοσιαλιστή, στη συγκυρία του τώρα;

Πόσοι μπορούν να αποδεχτούν, στην πράξη βέβαια, την ανάγκη ύπαρξης σαφώς ιδεολογικοπολιτικά οριοθετημένων πολιτικών σχηματισμών, τόσο συντηρητικών ή προοδευτικών αστικών τάσεων, όσο και ρεφορμιστικών, σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών, που με κατοχυρωμένη την εσωκομματική δημοκρατία και με συνέπεια προγράμματος και δράσης θα διαδεχτούν τα θολά και πολυσυλλεκτικά αυταρχικά και αρχηγικά σχήματα που καλύπτουν ακόμη όλο το κομματικό ριπίδιο;

Πόσοι από τους δρώντες πολιτικούς παράγοντες —από τον ανώτερο μέχρι τον κατώτερο— μπορούν να αποδεχτούν ότι «Ένα από τὰ σημαντικώτερα γνωρίσματα τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὅτι ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐκφράζη τὰς σκέψεις του, ὅτι δὲν ἀναγνωρίζεται εἰς τὰ ζητήματα τῆς σκέψεως καμμία αὐθεντία, ὅτι καμμία ἰδέα ἢ θεσμὸς δὲν ἔχει τεθῆ τόσον ὑψηλά, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται νὰ ἀσκηθῇ ἐπ' αὐτοῦ ἐλευθέρᾳ κριτικὴ»⁷⁰;

Νά γιατί νομίζω ότι το γεγονός της υποβάθμισης των πενήντα χρόνων από το θάνατο του Α. Παπαναστασίου δεν ήταν τυχαίο. Νά γιατί και η σημασία αυτού του συνεδρίου έχω την αίσθηση ότι είναι πολλαπλάσια ενός στενού επιστημονικού χώρου.

69. Στο ίδιο, σ. 202, 573.

70. Από την αρχή του πρώτου δημόσιου κειμένου του για την ελευθερία του λόγου, βλ. προηγούμενη σημείωση 20.